
प्रकरण पहिले

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र आणि बाइ-म्य निर्मितीच्या घेरणा

प्रकरण पहिले

एकोणिसाव्या शतकातील महाराष्ट्र आणि वाङ्मय निर्मितीच्या प्रेरणा.

प्रास्ताविक -

हिंदुस्थानात आलेल्या इंग्रजी राजवटीचा परिणाम महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनावर झाला. या परिणामामुळे सर्व महाराष्ट्राची जीवन दृष्टी बदलू लागली. इंग्रजांची ऐहिकता आणि विज्ञाननिष्ठ जीवनदृष्टी यांचा फार मोठा परिणाम मराठी समाजनावर झाला. महाराष्ट्रीय समाजजीवनातील हा मोठाच बदल होता. यापूर्वी मराठी मनावर दैववादाचा पगडा होता. पारलौकिकाचा महत्त्व होते. या राजवटीच्या परिणामामुळे आमची दृष्टी पारलौकिकाकडून लौकिकाकडे वळली. समाज अध्यात्मपुवणतेकडून भौतिकाकडे, अंधश्रद्धेकडून डोकसतेकडे वळला, या गोष्टीस विशेष महत्त्व घावे लागेल. आपला समाज हा वैयक्तिक, सामाजिक दृष्ट्या सुधाराव्याचा असेल तर हर एक प्रकारचे ज्ञान आणण संपादन केले पाहिजे अशी जाणीव या काळात निर्माण झाली. इंग्रजी राजवटीमुळे त्यांच्या विद्या, कला व जीवनदृष्टी याचा परिणाम मराठी वाङ्मयावर झाला.

इंग्रजांची इहवादी दृष्टी -

शिक्षण ही परंपरेनेच ब्राह्मणाकडे आलेली जबाबदारी असल्याने त्यामध्ये पेशवेकाळामध्ये थोडासुद्धा बदल होऊ शकला नाही. त्यामुळे मूठभर लोकांचा वर्ग तेवढा शिक्षित आणि उर्वरित समाज अशिक्षित,

अज्ञानी अशी स्थिती होती. शिक्षण ही राज्यकर्त्यांची जबाबदारी आहे, हा विचार फारसा स्वीकारला गेला नव्हता. इंग्रजी आमदानीपर्यन्त तिळा सरकारी यंत्रणेचे स्वप्न आले नव्हते. ग्रंथनिर्मितीची तशीच त्यांच्या प्रचाराचीही साधने मर्यादित होती. त्यावेळची वाङ्मयीन परिस्थितीची कारण मीमांसा प्रा.रा.श्री.जोग यांनी पुढीलप्रमाणे केली आहे. "इंग्रजी पूर्व राजवटीतील सांस्कृतिक, वाङ्मयीन परिस्थितीचा विचार करताना असे दिसून येते की एकंदर काळ धामधुमीचा होता. शैक्षणिक साधने फार मर्यादित होती ही मूठभर लोकांच्या हाती होती. बहुजन समाजाशी त्यांचा संबंध नव्हता."?

यावरून त्या काळातील वाङ्मयीन परिस्थिती कल्पना येते.

इंग्रजी राजवटीमध्ये महाराष्ट्रात ज्ञानाच्या विविध क्षेत्रात जे कार्य मोठ्या जोमाने सुरू झाले. त्याची मुहूर्तमेढ १७८४ सालीच सर विल्यम जोन्स याने कलकत्ता नगरीत रोवली. त्यावेळी 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बँगाल' या संस्थेची त्याने स्थापना केली. ही संस्था भारताचा इतिहास, प्राचीन अवशेष, कला, शास्त्रे आणि वाङ्मय इत्यादींचा अभ्यास करू लागली.

पेशवाईनंतर एलफिन्स्टनची कावकीर्द सुरू झाली. नवीन ज्ञान मिळून अंधश्रद्धा कमी होऊ लागली. आणि लौकिक जीवनावर भर देऊन वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागली. यातच राजकीय क्षेत्रात लोकशाही, सामाजिक क्षेत्रात समता व धार्मिक क्षेत्रात अंतःकरण प्रवृत्ती महत्त्वाची मानण्यात येऊ लागली. एक नवी जीवन दृष्टी जनतेमध्ये निर्माण झाली. बुद्धिवादाला व उन्नतिवादाक विचारांना महत्त्व आले. हे विचार लेखनातून प्रगट होऊ लागले. इंग्रजीच्या अध्यक्षातून वर्डस्वर्थ, कोलरिज, शेली, कीट्स, बायरन या इंग्रजी कवींचा परिचय होऊ लागला. इंग्रजी साहित्य, इतिहास यांच्या अध्ययनानंतर आमच्याकडे तशा स्वरूपाची साहित्य निर्मिती

१

३०/२/१९६५

व्हावी अशी जाणीव नवशिक्षितांच्या मनात निर्माण होऊ लागली. त्यामुळे मराठीतील वाङ्मयनिर्मितीला वेग येऊ लागला. व इतर क्षेत्रांबरोबरच साहित्यक्षेत्रातही आपण परिपूर्ण व्हावे अशी वृत्ती निर्माण झाली.

ख्रिस्ती मिशनरी -

इंग्रजी राज्यासोबतच आलेल्या ख्रिस्ती मिशन-यांनी आपल्या धर्माचा मोठ्या प्रमाणात प्रसार व प्रचार करण्यास सुस्तात केली. निरनिराळ्या प्रकारच्या शाळा काढून आणि ख्रिस्ती धर्माच्या श्रेष्ठ - तेवर प्रवचने देऊन मिशन-यांनी आपल्या धर्माचा प्रसाराचे कार्य नेटाने चालू ठेवले. इंग्रजी राजवटीच्या प्रथमावस्थेत मराठी भाषेच्या पाया-भरणीचे जे कार्य झाले त्याची सुस्तात डॉ. विल्यम केरी सारख्या मिशन-यांनी सरकारच्या अगोदर कितीतरी वर्षे केली होती. पहिले मराठी व्याकरण, पहिला कोश, पहिले मुद्रणालय, स्त्रियांची पहिली शाळा इ. बऱ्याच नव्या सांस्कृतिक घडामोडींच्या प्रवर्तनाच्या पहिलेपणाचे श्रेयही मिशनरी मंडळींकडेच जाते.

ख्रिस्ती मिशन-यांनी शाळा, वृत्तपत्रे- छापखाने, अनाथालये, रुग्णालये इ.च्या स्थापनेत पुढाकार घेतला. धर्मप्रसाराच्या उद्दिष्टाने का होईना पण मराठी भाषेच्या व वाङ्मयाच्या विकासाला त्यांचा हातभार लागला. प्रा. गं. बा. सरदार म्हणतात, "पाश्चात्य संस्कृतीचे बीजारोपण आणि ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार या साठीच त्यांच्या नानाविध चक्कळीचे आळे मोठ्या कुशलतेने पसरविले जात होते. त्यांच्या संस्कृतिचे श्रेष्ठत्व सिद्ध करताना आमच्या समाजातील दोष दाखविणे अवश्य होते. आणि म्हणून मिशनरी लेखकांनी मुद्रणकलेच्या साह्याने हिंदू समाजव्यवस्थेवर जोराचा हल्ला चढविला.

आमच्या अजिष्ट चाळींचे आणि वेडगळ समजूतीचे हिडिस स्वप्न त्यांनी उघड करून दाखविले.^२ तसेच जातिभेद, बाळविवाह, स्त्रीशिक्षणाच्या अभाव, विधवांची दुःस्थिती इत्यादी विषयांवरून आमच्या विचारी आणि समजस लोकांची कान उघाडणी केली. या निमित्ताने बरेच लेखन झाले. उदा. मिसेस रे.सी.पी. फरार यांचे " कुटुंबप्रवर्तन नीती" एस बेंजामिन - यांचे 'मुळास वागविण्याची रीती' यासारखे ख्रिस्ती मंडळींनी धर्मपुचारार्थ केलेले लेखन, तसेच नियतकालिकातून उदा. 'ज्ञानोदय' यातून हिंदू धर्मावर टीका झाली. या हत्याचा प्रतिकार करण्यासाठी 'उपदेशवंद्रिका', 'विचारलहरी', 'धुक्मेतू' इ. नियतकालिकांतून हिंदूधर्माभिमान्यांनी उत्तरे दिली. यातूनच मराठीतील वैचारिक लेखनाचा जन्म झाला. परंतु ख्रिस्ती वाङ्मयाचे उद्दिष्ट व स्वप्न फार संकुचित होते. यामुळे वाङ्मय-निर्मितीच्या कार्याला मिशनरी चळवळीचे विशेष सहाय्य झाले नाही. मात्र येथील धार्मिक व सामाजिक आंदोलनाला त्यांनी फार मोठी चालना दिली. रूढिप्रधान हिंदूधर्मातील व समाजव्यवस्थेतील वैगुण्ये मिशनरी चळवळीपुढे उघडी पडली. हिंदू-धर्मीय विचारवंताना स्वधर्माचा विचार करण्यास प्रवृत्त केले.

या सांस्कृतिक जागृतीला विविध अंगे आहेत. तिच्या एका टोकाला ख्रिस्ती धर्माचा पूर्णत्या अंगीकार करणारा बाबा पदमनजी-सारखा गृहस्थ दिसतो. तर दुस-या टोकाला विष्णुबुवा यांच्या-सारखी हिंदूधर्माचा हिटिरीने पुरस्कार करणारी व्यक्ती आढळते. बाळशास्त्री जांभेकरांची शुद्धीकरणाची मोहीम किंवा कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांचे ख्रिस्ती धर्माचा हल्ला परतून लावण्याचे प्रयत्न हे या जागृतीचे एक अंग आहे.

अठराव्या शतकाच्या शेवटी आपला समाज वैयक्तिक, सामाजिक व राजकीय दृष्टीने खालावला होता. सर्वत्र विषमता होती. परंतु

खरी सामाजिक जाणीव आपले राज्य व स्वातंत्र्य गेल्यानंतर आपल्या-मध्ये निर्माण होऊ लागली. या स्थितीमधून आपली प्रगती व्हावयाची असेल तर विविध विषयांचे, शास्त्रांचे ज्ञान आपण संपादन केले पाहिजे; असे नवशिक्षितांना वाटू लागले.

या संबंधीचे रा. श्री. जोग यांचे निरीक्षण महत्त्वाचे आहे. ते म्हणतात, " ज्ञान संपादनाच्या या तीव्र जाणीवेमधून शिक्षित व अर्धशिक्षित अशा दोघांनीही या ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा चंग बांधला. ज्ञानाभिवृद्धी विषयी या काळात जी आस्था आणि तळमळ व्यक्त झाली. ती पाहून खरोखर आश्चर्य आणि कौतुक वाटल्यावाचून राहात नाही. विशेषतः या आधीच्या काळखंडाच्या तुलनेने हे फारच जाणवल्यासारखे आहे. ज्याला जे जमेल असे वाटेल, त्याने ते लेखनविशिष्ट करून संस्कृत मधून अथवा इंग्रजीमधून मराठीमध्ये आणून सोडण्याचा प्रयत्न केला." यावरून समाजातील काही वर्गात ज्ञान-विषयी व लेखनाविषयी अभिस्वी वाढली, व निर्मितीचे सामर्थ्य येऊ लागले. मिशन-यांची होणारी टीका व या टीकेच्या माध्यम - मुळे एक प्रकारची तळमळ व पोटतिडिक नवशिक्षितांच्यामध्ये निर्माण झाली. यामुळे धर्म आणि समाजसुधारणा या दोन क्षेत्रांमध्ये विचार संघर्ष निर्माण झाला.

या वैचारिक संघर्षामधून वाङ्मयनिर्मिती होऊ लागली. नवी पिढी तयार झाली. ही पिढी आखला धर्म, परंपरा तपासू लागली. वाङ्मयनिर्मितीस पोषक, व प्रेरणा देणारे असे वातावरण निर्माण झाले. नवी दृष्टी आलेल्या तर्काना आपला पराभव का झाला आणि इंग्रजांचे राज्य का आले याची कारणे दिसू लागली. स्थिती-पर चिंतनातूनही त्यांच्या हातून बरेचसे लेखन झाले. (उदा. बाळशास्त्री जांभेकर, लोकहितवादी, भाऊ महाजन, बिष्णुबाबा ब्रह्मचारी, म. जोतीराव फुले)

विविध संस्थांचे ग्रंथनिर्मितीस उत्तेजन -

एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मितीच्या विकासाला मुद्रणकलेचा हातभार मोठ्याप्रमाणात लागला. तत्पूर्वीची वाङ्मयनिर्मिती पधात्मक स्वरूपात अधिकांश झाली. याचे कारण मुद्रणकलेचा प्रसार, हे होय. एतद्देशीय भाषांत ग्रंथ छापण्याची कल्पना प्रथम मिशनरी लोकांनी आणली. हिंदी, बंगाली, तामिळ, तेलगू इ.निरनिराळ्या भाषांतून ख्रिस्ती धर्मग्रंथांची भाषांतरे प्रसिध्द करण्यासाठी बंग देशातील 'बॅप्टिस्ट मिशन' या ख्रिस्ती धर्मप्रसारक मंडळीचे नेतृत्व डॉ. विल्यम कैरीयॉनी केले. व इ.स. १८०५ साली यांनी इंग्रजीत लिहिलेले 'मराठी भाषेचे व्याकरण' व 'सेंटमॅथ्यू' ही दोन पुस्तके प्रसिध्द करून मराठी मुद्रण कलेचा पाया घातला. त्यानंतर इ.स. १८२५ मध्ये कलकत्याहून मराठी खिळे मागवून पुस्तके छापली. हीच भाषेतील पहिली छापिल पुस्तके होत.

सरकारी शिक्षणसंस्थांमुळेही मराठीतील ग्रंथनिर्मितीला चालना मिळाली. त्यात एकफिन्स्टनने 'द नेटिव्ह स्कूल् अँड स्कूल बुक कमिटी' स्थापन झाली. तिचे 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन'मध्ये रूपांतर झाले. मराठी व गुजराथी वाङ्मयात भाषांतरयुगाचे प्रवर्तन करणारी ही प्रमुख संस्था तसेच वाङ्मयनिर्मितीस (१) बॉम्बे बुक आणि ट्रॅक्ट सोसायटी, (२) दक्षिणा प्रेस कमिटी (३) स्ट्रॅण्डस् लिटररी अँड सायन्सिटिफिक सोसायटी या संस्थांनी उत्तेजन देण्याचे कार्य केले.

'बॉम्बे बुक आणि ट्रॅक्ट' सोसायटीची स्थापना १८२७ मध्ये झाली. ख्रिस्ती - धर्मप्रसार चळवळीचे एक अंग म्हणून देशी भाषांत पुस्तके प्रकाशित करणे हा या सोसायटीचा हेतू होता. १८५७ नंतर वाङ्मयनिर्मितीच्या कार्याला प्रत्यक्षपणे साह्य करण्यासाठी निर्माण

झालेली संस्था म्हणजे 'दक्षिणा प्रैक्ष कमीटी' ही १८५१ मध्ये स्थापन झाली. सुस्वातीस कमीटीचे धोरण भार्पातरित ग्रंथाना उत्तेजन देण्याचे होते. त्यात चरित्र, व्यवहारशास्त्र इ. विषयांना प्राधान्य दिले गेले. नंतर भार्पातरापेक्षा स्वतंत्र ग्रंथाना उत्तेजन देण्याचे धोरण कमीटीने अंगीकारले. या योजनेत चिंतामणी पेठकर, बापूसाहेब कुसुंदवाडकर, कृष्णशास्त्री राजवाडे, गणेशशास्त्री लेले, अण्णासाहेब किलोस्कर, महादेव मोरेश्वर कुटे यांची काव्यरचना पठे आली.

इ.स.१८४८ मध्ये 'स्टुडण्टस लिटररी अँड सायण्टिफिक सोसायटी' या नावाची संस्था निर्माण झाली. तिचे अध्यक्ष दादोबा पांडुरंग होते. संस्थेचा हेतू शास्त्रीय व व्यावहारिक विषय शुद्ध स्वरूपात लिहिता यावा व स्वभाषेमध्ये योग्य अशा ज्ञानाचा प्रसार व्हावा हा होता.

नियतकालिकांची कामगिरी -

या बरोबरच सामाजिक आणि वाङ्मयीन क्षेत्रात नियतकालिकांनी मोलाची कामगिरी केलेली आहे. सामान्य जनतेला जगातील घडामोडींची माहिती करून देण्यासाठी वृत्तपत्र हे साधन होते. लोकशिक्षणाच्या भरीव कार्याला आजपर्यन्त मराठी मासिकांनी पृष्कळ हातभार लावला आहे. त्यांचे मुख्य उद्दिष्ट आणि कार्य ज्ञानप्रसाराचे होते.

'दर्पण' हे मराठीतील पहिले वृत्तपत्र होय. ज्ञानप्रसार व समाजजागृतीचे कार्य त्याने केले. मराठी भाषेत प्रथम बाळशास्त्रींनी हा उपक्रम सुरू केला. 'दर्पण' च्या अंकातील त्यांची भूमिका विचारात घेण्यासारखी आहे. " स्वदेशि लोकांच्यामध्ये विलायती विद्याचा अभ्यास अधिक

व्हावा आणि या देशाची समृद्धी व तेथील लोकांचे कल्याण या विषयी स्वतंत्रपणे व उघड रीतीने विवाह करण्यास स्थळ व्हावे या इच्छेने कित्येक मुंबईत राहणा-या लोकांच्या मनात आहे की, दर्पण नावाचे न्यूजपेपर म्हणजे वर्तमानपत्र छापून प्रसिद्ध करावे."४ म्हणजे विविध देशांचे व त्यांच्या विद्येचे ज्ञान होऊन देशाची प्रगती व्हावी असा हेतू होता. यामध्ये इतर बातम्या, राजकारणासाठी वापर यापेक्षा समाजातील म्हणजेच सामाजिक क्षेत्रातील धडामोडी आणि त्यातून ज्ञानप्रसार हा मुख्य हेतू होता.

‘दर्पण’ नंतर जांभेकरानी ‘दिग्दर्शन’ नावाचे मासिक काढले. वृत्तपत्रापेक्षा मासिकातून ज्ञानप्रसार वांगत्या प्रकारे होईल हा हेतू दिसतो. “‘दिग्दर्शन’ म्हणजे मराठी भाषेत सर्व विषयांचा संग्रह. हे लहान पुस्तक महिन्यास एक छापणार, या पुस्तकात बातमीचे सार व भूगोल, इतिहास, पदार्थविज्ञान, रसायनशास्त्र व माधारण विधा या विषयी थोडा मजकूर, दुस-या ग्रंथातून घेतलेला, किंवा नवा लिहलेला छापला जाईल व प्रसंगोपात्त समजूत पळण्याकरीता दगडावर छापलेले नकाशे, चित्रे वगैरे यात असतील.”५ यावरून रसायनशास्त्र, सिद्धपदार्थविज्ञान, ज्योतिषशास्त्र, इतिहास, भूगोल, वीजन्य, मुंबईचे वर्णन, सूक्ष्मदर्शक यंत्र, नकाशा कागद, बाळबोध अक्षरांचे ताम्रपट इत्यादी शास्त्रीय विषयांची माहिती देणे हा हेतू होता.

तसेच मराठी वृत्तपत्रातून प्रकट झालेल्या संपादकांच्या लेखणीत निर्भय, स्पष्ट, बाणेदार, स्वतंत्र वृत्ती आढळते. अशा संपादकांमध्ये प्रथमतः भाऊमहाजन यांचा उल्लेख करावा लागतो. भाऊ महाजन यांनी १८३१ मध्ये ‘प्रभाकर’ हे साप्ताहिक काढले. यामध्ये इंग्रजी राजवटीला विरोध दर्शविलेला आहे. त्याचबरोबर इंग्रजी राजवटीवर टीका दिली जात होती. पाश्चात्यांचे दुबळे अनुकरण व समाजातील अनिष्ट प्रथा

यावरती प्रकाश टाकण्याचा भाऊ महाजनांचा हेतू होता. तसेच आपली भाषा सोडून वारंवार बेंडगुजरीपणाने इंग्रजी शब्दांचा वापर करण्या-यांचाही त्यांनी यात समाचार घेतला ह आहे. मिशनरी लोकांनी सुरु केलेल्या 'ज्ञानोदय' मधून येणा-या हिंदू धर्मावरील हल्ल्या-चा प्रतिकार करण्यासाठी 'धूमकेतू', 'ज्ञानदर्शन' इ. नियतकालिके निघाली.

इ.स.१८४२ मध्ये अमेरिकन मिशनने 'ज्ञानोदय' सुरु केले. यात मिशनची माहिती येत होती. परंतु मुख्य हेतू ख्रिस्ती धर्मप्रचार हाच होता. या सोबतच हिंदूधर्म व त्यातील अज्ञिष्ट प्रथा यावर टीका केली जात होती. मराठीतील दुसरे मासिक 'ज्ञानवंद्रोदय' संपादक पांडुरंग जोशी पावसकर यांनी काढले. त्यात 'कृष्णलीला-)' मूल' सारखे ग्रंथ छापले. परंतु खरा हेतू नवीन ज्ञानप्रसार हा होता.

याच वेळी ज्ञानप्रसारक समेद्वारा 'मराठी ज्ञानप्रसारक' चालविले जात होते. शास्त्रीय, राजकीय अशाप्रकारचे लेख प्रसिध्द होत होते. यासोबतच चरित्रे, देशवर्णने, इतिहास या संबंधीचे लेख प्रसिध्द होत होते. याचा खरा उद्देश अभ्यासू विद्यार्थी व लेखक यांना वाड्-मयनिर्मितीची प्रेरणा देणे हा होता.

सर्व प्रकारच्या वाड्-मयाला उत्तेजन देणारे 'विविध ज्ञान-विस्तार' हे मासिक रामवंद्र भिकाजी गुंजीकर यांनी याच सुमारास (इ.स.१८६७) काढले. गुंजीकरांनी मराठीविषयक अभिमान आपल्या लेखनात प्रकट केला आहे. यात गणित, जोतिष, आरोग्य, स्त्रिया, स्त्रीधर्म, नीती, उपदेशपर लेख, नाटय, काव्य, कादंबरी इ. वरील लेखांमुळे गुंजीकरांना प्रतिष्ठा लाभली. १८६७ साली निघालेल्या या मासिकाने तर दीर्घकाळ वाड्-मयनिर्मितीला प्रेरणा दिली. साहित्य-विषयक नवीन दृष्टी निर्माण होण्यास व वाड्-मयीन अभिरुचीच्या संवर्धनास मदत झाली.

राजकारण, धर्मकारण, समाजकारण अशा विविध क्षेत्रांतून अनेक अंगांनी विचार करण्यास महाराष्ट्रात प्रारंभ झाला. हे वैचारिक मंथन प्राधान्याने निबंधाच्या माध्यमातून झाले. दैनंदिन जीवनविषयक साध्या गोष्टींविषयीचा उपदेशही निबंधातून आला. कुटुंबापासून समाजापर्यन्त सर्व संदर्भात सुधारणा हे निबंधाचे उद्दिष्ट होते. विष्णु-बुवा ब्रह्मचारी, लोकहितवादी, म.फुले, का.बा. मराठे, भाऊ महाजन अशी किती तरी नावे निबंधलेखनाच्या संदर्भात घेता येतील. स्वस्थिती-बद्दलची जाणीव, बुद्धिवादी दृष्टिकोण, मानसिक गुलामगिरीविरुद्धचे बंड, इंग्रजी राज्य नीतीची मीमांसा, शेतकऱ्यांची स्थिती अशा अनेक विषयांचा ऊहापोह करणारे लेखन लोकहितवादी-फुले यांनी केले. राष्ट्रवादी विचारसरणी रूढवण्याचा प्रयत्न चिपळूणकरांनी केला. सामाजिक सुधारणा, व्यक्तिस्वातंत्र्य या अनुषंगाने स्त्रियांच्या प्रश्नांना आगरकरांनी प्रथमतः वाचा फोडण्याचा प्रयत्न केला.

काव्यक्षेत्रामध्ये अणेशशास्त्री लेले. पांडुरंगशास्त्री पारखी या मंडळींनी काव्यलेखनाची जुनी परंपरा पुढे चालविली. १९५४ मध्ये परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांनी मराठी वाचकांना सादर केलेले 'नवनीत' हा एक उल्लेखनीय प्रयत्न होय. म.मो.कुंटे यांनी 'राजा-शिवाजी' या काव्याला लिहिलेली प्रस्तावना ही मराठी कवितेची नवी दिशा दाखविण्यास उपयुक्त ठरली. पारंपारिकतेविरुद्ध बंडाचा झेंडा उभा राहून अंतःप्रेरणेला प्राधान्य देऊन काव्यलेखन करण्याची परंपरा केशवसुतांपासून सुरू झाली.

कादंबरीच्या क्षेत्रातही वास्तव प्रश्नांना स्पर्श करून गिस्ती धर्म - विचारांच्या अनुषंगाने त्या प्रश्नांची सोडवणूक करणारी मिशनरी वळणांची 'यमुनापर्यटन' सारखी कादंबरी 'मुक्तामाला', 'मुजुषोषा' सारख्या अदभुतरम्य प्रकृतीच्या ठरीव साच्याच्या कादंबऱ्या, ऐतिहासिक

विषयावरील रंजनपर स्वऱ्पाच्या 'मोचनगड', 'घाशीराम' या सारख्या कादंब-यांचा प्रवाह बराच काळ चालू राहिला पाहिले.

नाटक क्षेत्रातील एका बाजूला पौराणिक व ऐतिहासिक विषया-वर नाटयलेखन चालू असताना दुस-या बाजूला शेक्सपिअर, मोलियर-सारख्या पश्चात्य नाटककारांच्या कलाकृतींची भाषांतरे होत. या संदर्भात सामाजिक प्रश्न हाताळण्याचे कार्य फार्सिकल नाटकांनी यशस्वी-पणे केलेले आढळते. या दृष्टीने 'मनोरमा', 'स्वेरस्वकेशा', 'तस्नी शिक्षण नाटिका', 'मोर एल. एल्. बी' गुलाब छकडीचा फार्स' यासारखी नाटके वाचली जात होती. अनुकूल - प्रतिकूल प्रवृत्तीचे दर्शन समाज सुधारणेत चांगल्या रीतीने घडले.

अशाप्रकारे वृत्तपत्रे, मासिके, काव्य, कादंबरी, नाटक, लिबंध, यांनी लोकजागृती व ज्ञानप्रसार याचा प्रयत्न करून साहित्य-विषयक नवीन दृष्टी निर्माण होण्यास मदत झाली. व वाङ्मय निर्मितीच्या बाबतीत मोलाची भर घातली.

एकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयनिर्मिती अनेक रूपांनी झालेली दिसते. या लेखनात फारशी कलात्मकता आढळणार नाही. प्रथामिक, बाळबोध आणि काहीसे ओबड-धोबड असे त्याचे स्वरूप दिसते. तत्कालीन समाजाच्या विशिष्ट गरजेतून हे वाङ्मय निर्माण झाले. त्यामुळे सामाजिकता हे त्याचे अधिष्ठान राहिले. इंग्रजी विषयाच्या अभ्यासातील नवाशिक्षितांना जी नवी दृष्टी मिळाली ती या लेखनामागील प्रेरणा आहे. ऐहिक जीवन आणि लौकिक उन्नतीचे प्रश्न यांना त्यात प्राधान्य मिळाले. पारलौकिकापेक्षा आर्थिक अशा अनेक गोष्टीकडे समाजाचे लक्ष वेधण्याचा या वाङ्मयाद्वारे प्रयत्न झाला. जीवन - विषयक नवी जाणीव समाजाला करून देणे हा या वाङ्मयनिर्मितीमागील

उद्देश होता. वैचारिक संघर्षामधून वाङ्मय निर्मितीस प्रेरणा मिळाली.
 व सामर्थ्य प्राप्ती झाली. त्यातून मराठी भाषा आणि वाङ्मय
 अधिक सकस आणि समृद्ध झाले. व नव्या निबंध, कोशवाङ्मय, नियत-
 कालिका सारख्या नव्या लेखन प्रकारांची व वाङ्मय प्रकारांची निर्मिती
 झाली. ही पाऊलवाट ऐकोणिसाव्या शतकातील वाङ्मयाने निर्माण
 केली व ^{आधुनिक} मराठी साहित्याचा पाया घातला.

संदर्भ -

१. रा.श्री.जोग , 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास,'(खंड ४ था)

महाराष्ट्र साहित्य परिषद, पुणे, दुसरी
आवृत्ती, १९७३, पृ. २१.
२. गं.बा.सरदार) 'अर्वाचीन मराठी गद्याची पूर्वपीठिका,'

प्रकाशक - गं.बा.सरदार, पुणे २, प्रथमा-
वृत्ती, १९३७, पृ. १६५.
३. रा.श्री.जोग , 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास,'(खंड ४ था)

महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, पृ. ६४०.
४. गं.गं.जांभेकर , 'दर्पण,' लोकशिक्षण कार्यालय, पुणे २,
खंड दुसरा, १९५०, जांभेकर शताब्दी स्मारक
ग्रंथ, पृ. १.
५. गं.गं.जांभेकर , 'तत्रैव,' पृ. १६.
